

דטרמיניזם מול בחירה חופשית

רפי נוה

הקדמה

הרשו לי להצטרף למקהלת המשבחים את NDS על 'חידושי התורה' היוצא זו הפעם הרביעית, מפעל ייחודי זה מדגים ש-NDS היא חברה מיוחדת המשכילה לשלב ערכים ויהדות עם העשייה היום יומית בתעשיית ההי-טק. בעיקר יבואו על הברכה יוסי צוריה –'האב-הרוחני' של המיזם הזה, וחיה גרודנר, יד-ימינו בכל הקשור להוצאתו אל הפועל.

במהלך המהדורות הקודמות של 'חידושי תורה' זכיתי ל'לחץ פיזי מתון' מצד חיה בכדי שאתרום גם אני לחיבורים, ואני, בעוונותיי הרבים, התחמקתי באלגנטיות. אבל הסיבה להתחמקות לא הייתה חוסר זמן, וגם לא חוסר רצון. הסיבה הייתה שלא הרגשתי שיש בראשי חידוש הראוי לראות אור. אודה ולא אבוש שגם הרצ"ב איננו, בעיני, בחזקת חידוש, הוא יותר פיתוח של סוגיה שנראה לי שמעניינת רבים מן הקוראים, וניסיון לשפוך אור על איך היא יכולה להיות מוסברת בעיניים עכשוויות, תוך פרספקטיבה היסטורית מסוימת. הנושא הציק לי רבות במהלך השנים ואם אכן הטריד הוא גם אחרים – יתכן שימצאו גם עניין בפיתוח הנושא. כמובן, אשמח להערות והארות מן הקוראים!

הצגת הבעיה

בעולם היהדות, כמו גם בדתות מונותאיסטיות אחרות, ההנחה היא שיש 'כוח עליון' שברא את העולם ומנהיג אותו. בני האדם ואומות העולם הם 'כלי משחק' בידי הבורא אשר יודע מראש מה יהיה בעתיד, והוא כל יכול.

הבעיה בתפיסה זו היא שלמעשה היא מסירה כל אחריות מן הברואים. אם גורלם אינו בידם, אם הם כלי משחק בידי אותו 'כוח עליון' – הרי שהם, החלטותיהם ומעשיהם נקבעו מראש – ואין עליהם לתת את הדין על דברים שלא בשליטתם!

מכאן המרחק קצר לסולם ערכים מעוות ולדפוס התנהגות חסרי-אונים המונחים ע"י סגידה לבורא. כלומר, אם הוא כל יכול וקובע את עתידו, כל שעלי לעשות הוא לרצות אותו (ע"י קורבנות, תפילות וכדו') ואז הוא יטה את הכף לטובתי. ועוד – אם אכן אין להחלטותיי ולמעשי כל השפעה-מדוע להתאמץ? מדוע לנסות להיות מוסרי? מדוע לנסות להתפתח, לתרום לחברה, לפרנס ולהצליח כלכלית? הרי אין הדבר בידי – אז עדיף לשבת בחיבוק ידיים ולתת לבורא להנהיג את הדברים כראות עיניו.

הסוגיה שנדון בה היא – כיצד ניתן לגשר בין הראיה של הבורא כ- 'כל יכול' והגורל המוכתב מראש, כלומר – עולם דטרמיניסטי, לבין הצורך של בני האדם לקבוע את עתידם, לתרום באופן חיובי לחברה ולהרגיש שהם כן חלק מהמשחק?

מה בעצם הבעיה?

כולנו מכירים את התופעה שבה נוהגים 'ראש קטן': אני רק בורג במערכת, המנהלים/המפקדים הם שמחליטים – אני רק מבצע פקודות! קל להתנער מאחריות אם חושבים שיש גורם בר-סמכות שמכוון את העניינים ושעליו ניתן להשליך אחריות לכישלון בבוא העת.

זוהי סגולה בדוקה לפטאליזם, להרגשת אין-אונים, לחוסר יוזמה, ולחוסר מתן דין-וחשבון לעצמנו על מעשינו ועל מצבנו.

יתירה מכך – אם נאמץ את התפיסה לפיה הכל נקבע מראש וש'כוח עליון' מכתוב לאנשים כיצד לנהוג – הרי קשה לבוא בטענות אל אנשים אשר נהגו באופן שלילי מובהק, ויהיה זה מנהיג מדינה (פרעה, היטלר, סדאם חוסיין...) או פושע (אלי פימשיין, יגאל עמיר, אתי אלון...) הם יכולים להצדיק את מעשיהם בכך שהם רק מילאו את רצון הבורא. אך מאידך – אם נאמר שהאנשים אכן אחראים למעשיהם, היכן ההשגחה האלוהית? היכן כאן הידיעה מראש מה יקרה?

זוהי הדילמה של 'דטרמניזם' מחד, ו'זכות הבחירה החופשית' מאידך. בבעיה זו התלבטו רבותינו במהלך הדורות, ואני אנסה להציג איך נראה לי שניתן לגשר בין התפישות הנוגדות האלו.

ראיית התנ"ך

התנ"ך, מטבע הדברים, מדגיש את הנהגת העולם בידי הקדוש ברוך הוא, ובמקרים רבים מראה מעורבות של הבורא בהתנהלות העניינים. ניתן להביא עשרות רבות, ואולי מאות, דוגמאות לכך אך אסתפק בכמה מהבולטות:

- ההבטחה לאברהם, בברית בין הבתרים, הייתה: "ידוע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם, ועבדום ועינו אותם... ואחרי כן יצאו ברכוש גדול." ברור שיש כאן תחזית ברורה לעתיד – אשר אחר כן באה לידי מימוש. למעשה הסיפור של יוסף ואחיו, ומכירתו לישמעאלים – כל כולו נועד כדי להגשים את ההבטחה הזו. כפי שאומר יוסף לאחיו: "אתם חשבתם עלי לרעה ואלוקים חשבה לטובה..." כלומר מכירתו נעשתה כחלק מן התכנית האלוהית להעביר את בני ישראל ממצרים.

- הקשחת לב פרעה – המובילה לעשר המכות וליציאת מצרים ההרואית – מכוונת מלמעלה

כ- "מזימה אלוהית". הקדוש ברוך הוא מכביד את לב פרעה למען ידע הוא, וידעו הדורות הבאים את גדולת ידו של ה'. (וכאן נשאלת השאלה – האם היה פרעה "אחראי למעשיו"? האם הוא ועמו נענשים על מעשים שהייתה להם דרגת חופש בהם?)

• פיצול הממלכה לאחר מות שלמה – כעונש על ההתדרדרות לעבודת האלילים: הקדוש ברוך הוא בוחר בירבעם בן נבט ומטפח אותו כאלטרנטיבה לשלטון, הוא גורם לכך שרחבעם יקשיב לחבריו הצעירים ויקשיח את עמדתו ובכך גורם למרד וליצירת ממלכת ישראל בצפון.

• פן אחד של סיפור יונה הנביא – המראה את מעורבות הקב"ה בכל הקורה: "וימן ה'..." דג גדול, עץ קקיון, רוח קדים. כלומר הוא מעורב בעלילה באופן פעיל. (נראה בהמשך שבספר יונה יש גם ביטוי פעיל לבחירה החופשית).

כפי שראינו, אם כן, יש בתנ"ך דוגמאות רבות לכך שה' הוא המנהיג את עולמו וקובע את שיתרחש. אבל – יש גם ביטוי לפן השני לפיו מעשי האדם הם המכוונים את מהלך העניינים ואינם מוכתבים מראש. נראה כמה דוגמאות:

• בסיפורי אברהם אבינו ניכר כי בחלק מהמקרים גורל האנשים לא נקבע מראש אלא הוא פונקציה של משא ומתן עם הקב"ה. למשל – הויכוח עם אברהם לפני הפיכת סדום ועמורה – כאשר אברהם מתמקח על כך שאם יהיו 10 צדיקים בסדום העיר תינצל, או הנימוק שנותן אבימלך: "הגוי גם צדיק תהרוג?" – כשהוא מבהיר שלא ידע כי שרה הייתה אשת איש...

• בעת נדודי בני ישראל במדבר נחלץ משה הרבה פעמים להגנת העם ומתווכח עם ה' על חוסר הטעם בהשמדת העם כעונש על חוסר נאמנותו לבורא. לאחר חטא העגל מציע הקב"ה להשמיד את ישראל ולהפוך את משה למייסד עם חדש. משה מצליח להניא את הקב"ה מן התוכנית, וכך לאחר חטא המרגלים וכו'... – כלומר – התוכנית הא-לוהית נתונה למשא-ומתן!

• כאשר משה מורה לעם את החוקים והמשפטים לפיהם האומה צריכה להתנהל – הוא חוזר ומסביר את תורת השכר והעונש – לפיה אם ינהגו הם כהלכה בארץ המובטחת, ינחלו אותה לעולם, אך אם ימרו את פי ה' – יגלו מארצם. תורת השכר והעונש, על פי מעשי העם, היא ביסוד תורת משה. כלומר – אין תוכנית ידועה מראש כיצד ינהגו – הדבר תלוי בהם!

• בדברי הנביאים חוזר אותו מוטיב של תורת הגמול. היטיב לנסח זאת הנביא ישעיהו: "אם תאבו ושמעתם טוב הארץ תאכלו, ואם תמאנו ומריתם חרב תאכלו, כי ה' דיבר". באופן טבעי – כך נוהגים גם הנביאים האחרים, שהרי תפקידם, כמוכיחים בשער, הוא להביא לסיפור בהתנהגות העם וברור שאם הגורל נחרץ מראש – אין לעם מוטיבציה להשתפר! יתירה מזאת – הנביאים מדגישים את רצון האל בהתנהגות נאותה ומוסרית ולא בזבחים ועולות. החל

משמואל: "הלוא שמוע מזבח טוב ולהקשיב מחלב אילים" ודרך ישעיה: "למה לי רוב זבחיכם, יאמר ה', שבעתי עולות אילים...דרשו משפט, אשרו חמוץ, שיפטו יתום, ריבו אלמנה" ועד זכריה: "כי צמתם וספוד...וכי תאכלו ותשתו...כה אמר ה' צבאות לאמור: משפט אמת שיפטו וחסד ורחמים עשו איש את אחיו. ואלמנה ויתום גר ועני אל תעשוקו, ורעת איש אחיו אל תחשבו בלבבכם".

- ולבסוף, אותו ספר יונה – בבסיסו עומד המסר של תורת הגמול: אנשי נינוה שלכאורה נידונו לכיליון על מעשיהם הרעים-חוזרים בתשובה ובכך מעבירים את רוע הגזרה. כלומר – בידי אדם האפשרות להשפיע על גורלו!

תפיסת חז"ל

חכמינו בדורות המשנה והתלמוד התמודדו, כמובן, עם אותה הסוגיה של תורת הגמול וחופש הבחירה. הריכוז הגדול של אמירות בנושא נמצא, כמובן, במסכת אבות. אביא רק כמה דוגמאות:

- "עקביה בן מהללאל אומר: הסתכל בשלושה דברים ואין אתה בא לידי עבירה: דע מאין באת, ולאן אתה הולך, ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון..." כשהרעיון הוא קטנות האדם מול גדולת האל ולכן – הצורך לקיים מצוות מתוך מורא וחרדה...

- ר' חנינא בו דוסא אומר: "כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו – חכמתו מתקיימת, וכל שחכמתו קודמת ליראת חטאו – אין חכמתו מתקיימת..." שוב – הטפה להתנהגות מתוך יראה ופחד!

- ר' עקיבא אמר: "הכל צפוי והרשות נתונה, ובטוב העולם נידון, והכל לפי רוב המעשה." מחד הוא אומר ש "הכל צפוי" כלומר, הקדוש ברוך הוא יודע מראש את המעשה אך מאידך: "הרשות נתונה" ובידי האדם הכוח לשנות את גורלו!

- ר' טרפון אומר: "לא עליך המלאכה לגמור ולא אתה בן חורין להבטל ממנה..." – כלומר יש שכר ועונש למרות שאין לנו היכולת להקיף את כל הנדרש.

- בן הא הא אומר: "לפום צערא אגרא" – כלומר לפי רמת הסבל כך יהיה הגמול.

- הלל אומר: "אם אין אני לי מי לי... ואם לא עכשיו אימתי?"

- "הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים!"

אם נבוא לסכם את תפיסתם של חז"ל, הרי היא מונחית כמובן מקיומו של "כוח עליון" המנהג

את עולמו בחסד ובריותיו ברחמים – אבל הם מדגישים שהאדם אכן אדון לגורלו, ואם יפעל היטב וירבה במצוות – הרי צפוי הוא לשכר וגמול.

מה כל זה אומר לנו?

לדעתי, ביסוד המסקנות האופרטיביות-למעשה אין זה משנה אם האדם מקבל את הגישה הדטרמיניסטית שלפיה יש כוח עליון המכתיב הכל או את הגישה הדוגלת בבחירה חופשית – ההשלכות המעשיות כמעט זהות! בלשון מינו: א-לוהים עוזר לאלה שעוזרים לעצמם! כלומר, אין מקום לגישה תבוסתנית או פטאליסטית של: "הכל מוכתב מראש, המשחק מכור- אז למה להתאמץ?"- כיוון שהצדק הא-לוהי נשגב מבינתנו ואין לנו אפשרות לדעת מה יהיה הגמול על מעשינו, הרי אי אפשר-ולא רצוי-לתכנן ולתחמן את מערכת הגמול.

גם אם נקבל את הגישה של השגחה א-לוהית צמודה ומלאה – גם אז, בפועל, עלינו להשתדל להיות 'טובים' כדי להיות ראויים לגמול, כי בכך אנו מכוונים לרצון הבורא.

אני, אישית, מאמין שלא זאת "כוונת המשורר". כלומר אין הקב"ה עוקב צמוד אחר כל צעד ושעל של כל אחד מאתנו ומכתיב לנו את מהלכיו, אלא הוא ברא את עולמנו המופלא-ואת האדם, נזר הבריא-ונתן לנו את "מגרש המשחקים" ואת כללי המשחק, הלוא הם עשרת הדברות והיסודות המוסריים והמשפטיים של היהדות, והוא מצפה שנתנהג לאורם. אם נשכיל להתנהג כראוי – הרי כפרטים נהיה ראויים, בעיני עצמנו ובעיני הבורא, לחיים טובים יותר. וגם – כמכלול של התנהגותנו כפרטים – תיווצר חברה בריאה וטובה יותר, כזו הדואגת לחלש, מתחשבת בזולת, ואשר הפרט בה משתדל ותורם לטובת הכלל. כלומר, בידינו להשפיע על עתידנו ולמעשה מחובתנו לפעול, כל אחד בחלקתו הוא, כדי ליצור עולם טוב יותר לנו, למשפחתנו ולזולתנו.

וכדי לקבל השראה והכוונה – מה מצפים מאתנו – אין קל יותר מאשר לפנות למקורות ולקבל מהם את המתכון.

מיכה המורשתית ניסח זאת באופן ברור ביותר: "הגיד לך אדם מה טוב ומה ה' דורש ממך כי אם עשות משפט, ואהבת חסד, והצנע לכת עם א-להיך".

אם נשכיל, כפרטים וכאומה, לאמץ את המרשם הזה – הרי מובטח לנו שנקיים ונקיים אומה איתנה, צודקת והנשענת על מידת החסד, לפנים משורת הדין. אם ננהג בצנעה ובהתחשבות – ייטב לכולנו!

הנני תפילה לקב"ה שינחה את מנהיגינו ואת כולנו לאמץ סגנון זה של עשייה חיובית, אם מתוך מורא שמים ואם מתוך פרגמטיזם של ראיית התועלת והטוב שבאימוץ אורח החיים המומלץ ע"י מיכה, וכך ניצור במדינת ישראל חברה צודקת ואור לגויים!

רפי נולד וגדל בתל-אביב.

בעת שירותו הצבאי הוכתר כחתן התנ"ך של צה"ל (בשנת 1970).

רפי סיים לימודי הנדסת חשמל בטכניון ב-1974 ובמהלך 20 השנה הבאות עבד באינטל-ישראל במגוון תפקידים, כולל 5 שנים כמנכ"ל מרכז הפתוח. ב-6 השנים האחרונות עבד רפי ב-NDS מרביתן כסמנכ"ל לפיתוח. בכל אותן שנים 'השתעשע' רפי בנושאי תנ"ך ויהדות כתחביב. הוא נושא 'דבד תורה' מדי שבועיים בבית הכנסת 'היכל אבנר' שבחיפה.

